

BEATA TOPIJ-STEMPIŃSKA
Akademia Ignatianum
w Krakowie

DOI: 10.17460/PHO_2018.1_2.12

KASATA ZAKONU JEZUITÓW W POLSKIEJ HISTORIOGRAFII XX WIEKU I W POCZĄTKACH XXI WIEKU¹

WPROWADZENIE

Towarzystwo Jezusowe powstało w pierwszej połowie XVI wieku z inicjatywy Ignacego Loyoli i za zgodą jego towarzyszy. *W Paryżu w 1534 r. sześciu studentów Sorbony zawiązało nieformalną grupę podzielającą ten sam ideał, [...] Po długich rozważaniach, dyskusjach całej grupy, zdecydowano się utworzyć nowy zakon*². W 1540 roku papież Paweł III zatwierdził ten nowoczesny zakon. W pierwotnych zamierzeniach Ignacego jezuita mieli przede wszystkim pomagać papieżowi w ewangelizacji i walce z reformacją. Po wpływie potrzeb i nacisków społecznych Loyola zdecydował, że zakon zajmie się również szkolnictwem. Do podjęcia tej decyzji przekonał go sukces prowadzonego przez jezuitów kolegium w Messynie. Z czasem to posłannictwo zakonu stało się jego znakiem rozpoznawczym. Towarzystwo Jezusowe, do czasu kasaty, prowadziło na całym świecie ponad 1000 placówek edukacyjnych. Niemal od samego początku przy szkołach tworzono bursy dla ubogiej młodzieży, a dla młodzieży szlacheckiej prowadzono konwikty. Ponadto zadbano o merytoryczne przygotowanie jezuitów-nauczycieli. *W tym celu utworzyli już w pierwszych latach swej działalności dwuletnie studium nazwane*

¹ Artykuł jest rozszerzoną wersją referatu, wygłoszonego na konferencji pt. *Losy dziedzictwa po klasztorach jezuitów skasowanych na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz jego znaczenie dla powstania i działalności Komisji Edukacji Narodowej*, w Jarosławiu 11–14 lipca 2013 r.

² A. P. Bieś, E. Dybowska, L. Grzebień, *Pedagogia jezuitów (ignacjańska) [Towarzystwa Jezusowego]*, w: *Pedagogie katolickich zgromadzeń zakonnych. Historia i współczesność*, t. 1, red. J. Kostkiewicz, Kraków, Impuls, 2012, s. 62–63.

*Seminarium nostrorum*³. Jednak po ponad dwustu latach działalności decyzją papieża Klemensa XIV zakon został zlikwidowany. Na ziemiach polskich kasatę przeprowadzono z miesięcznym opóźnieniem i tak: w zaborze austriackim na przełomie września i października 1773, w Polsce i na Litwie w listopadzie 1773, tworząc dla utrzymania szkół Komisję Edukacji Narodowej. W zaborze pruskim Fryderyk II skasował zakon dopiero w 1776 na Śląsku i w 1780 w Prusach tworząc z byłych jezuitów *Institutum Litterarium Regium*. Katarzyna II nie pozwoliła ogłosić papieskiego breve i dlatego Prowincja Białoruska (pod zaborem rosyjskim) doczekała się wznowienia zakonu w 1801 w Rosji i w 1814 na całym świecie⁴.

Badając dzieje zakonu, a szczególnie kwestię jego kasaty, należy pamiętać, że w zbiorach archiwalnych Towarzystwa Jezusowego znajdują się dziewiętnastowieczne rękopisy dotyczące kasaty zakonu. To na ich podstawie dzieje likwidacji Towarzystwa Jezusowego na świecie i na ziemiach polskich przedstawił szczegółowo Stanisław Załęski w dwutomowym dziele pt. *Historia zniesienia jezuitów w Polsce i ich zachowanie na Białej Rusi* (Lwów 1875)⁵. To właśnie ta publikacja była punktem odniesienia dla badań historycznych i literackich prowadzonych nad tą problematyką w dwudziestym wieku⁶. Jednak jak piszą autorzy *Encyklopedii wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995: większość materiałów archiwalnych, w tym Lustracje kolegiów, przepadła bezpowrotnie. Pewne materiały na temat kasaty w Polsce zawiera Archiwum Nuncjatury Warszawskiej (nr 95, 118, 119) oraz kilka archiwów i bibliotek państwowych*⁷.

Podejmowaną w dwudziestym wieku problematykę badań nad kasatą zakonu można podzielić według trzech kryteriów:

1. Pierwsze wpisuje się w ogólne badania nad historią Kościoła katolickiego na ziemiach polskich.
2. Drugie mieści się w zakresie problematyki historii powszechnej XVIII wieku.

³ L. Grzebień, *Pedagogika ignacjańska na tle innych pedagogik zakonnych. (Refleksje nad dziejami szkolnictwa polskiego)*, w: *Pedagogika ignacjańska. Historia, teoria, praktyka*, red. A. Królikowska, Kraków, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, WAM, 2010, s. 113. Zob. też: A. Królikowska, *Profesorowie jezuitów seminariów nauczycielskich w XVI–XVIII wieku*, Kraków, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, WAM, 2017.

⁴ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, opr. L. Grzebień, Kraków, WAM, Wydawnictwo Ignatianum, 1996. *Encyklopedia...* dostępna jest również w wersji elektronicznej: Internet, (dostęp: 20.03.2018 r.), dostępny: <http://jezuici.krakow.pl/Bibl/enc.htm>

⁵ W XX wieku losy i działalność jezuitów na Białorusi przybliżył polski jezuita Marek Inglot. Wyniki badań przedstawił w publikacji pt. *La Compagnia di Gesii nell'Impero Russo (1772–1820) e la sua parte nella restaurazione generate della Compagnia*. [Pontificia. Universitas Gregoriana, Miscellanea Historiae Pontificiae, Vol. 63.], Editrice Pontificia Università Gregoriana, Rome 1997. Niestety, publikacja nie została przetłumaczona na język polski.

⁶ A. Demkowicz, *Stan badań nad kasatą jezuitów Polsce*, „Prace Humanistyczne. Komisja Historyczno-literacka, Seria I. Zeszyt Naukowy” 2004, nr 31, s. 159.

⁷ *Encyklopedia wiedzy...*, także hasło: *kasata*, <http://jezuici.krakow.pl/Bibl/enc.htm>

3. Trzecie dotyczy badań nad szeroko rozumianą historią edukacji i kultury (m.in. Komisja Edukacji Narodowej, literatura polskiego oświecenia, historia sztuki i architektury).

W przypadku tych trzech kryteriów można także przyjąć cezurę czasową – np. okres do II wojny światowej, czas od zakończenia wojny do 1989 roku i czas po 1989 roku.

1. KASATA ZAKONU WPISANA W HISTORIĘ KOŚCIOŁA CHRZEŚCIJAŃSKIEGO

Jednym z pierwszych dwudziestowiecznych badaczy zajmujących się dziejami Kościoła katolickiego w Polsce był Władysław Chotkowski. W 1909 roku ukazała się jego dwutomowa *Historycja polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy*. W części trzeciej, zatytułowanej *Nowe rządy kościelne w Galicyi*, autor umieścił rozdział poświęcony kasacie zakonu jezuitów. Wyjaśnił w nim przyczyny zniesienia Towarzystwa Jezusowego, zwracając szczególną uwagę na rolę cesarzowej Marii Teresy, która zdecydowanie opowiedziała się po stronie przeciwników jezuitów. Ponadto Chotkowski przybliżył sytuację i los jezuitów po ogłoszeniu papieskiego *breve* oraz sposób przekazania majątku zakonu. Informacje podane przez autora *Historycji politycznej Kościoła w Galicyi* są cenne, ponieważ autor miał możliwość skorzystania z austriackich źródeł archiwalnych, chociaż, jak napisał w Przedmowie, *akta odnoszące się dawniejszych czasów, mają wielkie szczyrby, o ile sprzedawane kupcom na wagę te papiery, nie znalazły się w Zakładzie Ossolińskich i w Tekach Sznajdera, które przechowuje nasza Akademia Umiejętności*⁸. Chotkowski ujął kasatę zakonu jezuitów w ogólnej historii Kościoła i ukazał ją jako jeden z problemów, wobec którego stanęły kościoły chrześcijańskie w Galicji pod rządami Marii Teresy. W 1910 r. w Krakowie ukazała się monografia autorstwa Macieja Loreta *Kościół katolicki, a Katarzyna II (1772–1784)*⁹. Stała się ona przyczyną dyskusji pomiędzy autorem a jezuitą Józefem Sasem. W „Przeglądzie Powszechnym” w 1911 r. J. Sas opublikował artykuł *W sprawie jezuitów na Białej Rusi* z wymownym podtytułem *Z okazji książki M. Loreta Kościół katolicki, a Katarzyna II*. Ksiądz Sas nie zgodził się z tezami stawianymi przez M. Loreta, jakoby jezuita na Białorusi pozostali tam bezprawnie. Uważał, że autor publikacji *uprościł sobie [...] w sposób bądź co bądź bardzo oryginalny badanie historyczne nad kwestią jezuitów białoruskich, zrywając równocześnie z dotychczasową metodą historyczną, która kazala zacząć badania od zapoznania się z literaturą przedmiotu i możliwie najszerszym uwzględnieniem źródeł historycznych do danej kwestyi, żeby nową konstrukcyę*

⁸ W. Chotkowski, *Historycja polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy*, t. 1, Kraków, Gebethner i sp., 1909, s. V.

⁹ M. Loret, *Kościół katolicki, a Katarzyna II (1772–1784)*, Kraków, W. L. Anczyz, 1910.

historyczną tem lepiej uzasadnić¹⁰. J. Sas podkreślił, że autor bez powołania się na źródła przeczy twierdzeniom księdza Załęskiego czy innych autorów (nie jezuitów) podkreślających legalność pobytu zakonników na Białorusi. Spór obu autorów toczył się na łamach prasy jeszcze w 1912 r. (M. Loret, *Kwestia legalności bytu oo. jezuitów na Białej Rusi*, „Kwartalnik Historyczny”, J. Sas, *W odpowiedzi p. Loretowi w kwestii jezuitów białoruskich*, „Przegląd Powszechny”)¹¹. Jednak nie uzyskano żadnego rozwiązania w spornych kwestiach. Problem kasaty jezuitów był poruszany również w Drugiej Rzeczypospolitej. Autor licznych publikacji z zakresu historii Kościoła Józef Umiński w *Historia Kościoła* wydanej we Lwowie w 1933 r. także wspomina o tym wydarzeniu. Zwraca uwagę na społeczne przekonanie o olbrzymiej roli i wpływach, jakie miał wówczas zakon i które wywoływały [...] zawiść, co z kolei – według Umińskiego – było jedną z przyczyn kasaty zakonu. Ponadto wspomina o *tarciach doktrynalnych i współzawodnictwie na polu misyjnym oraz wychowawczym*¹². Przyczyn zniesienia zakonu Umiński dopatruje się także w samej postawie jezuitów m.in. wobec Kościoła, bowiem twierdzono wówczas, że jezuita „są więcej jezuitki niż kościelni”. Książka Umińskiego wymienia ponadto wiele fałszywych pobudek i prawdziwych powodów, które przyczyniły się do kasaty zakonu.

W publikacjach historycznych z drugiej połowy XX wieku dotyczących historii Kościoła również informuje się o kasacie zakonu jezuitów. Autorzy *Zarysu dziejów Kościoła katolickiego w Polsce* w rozdziale zatytułowanym *Kasaty zakonów* tłumaczą zniesienie Towarzystwa przyjętą wówczas tendencją do likwidacji zakonów. Według autorów kasata zakonu jezuitów była wynikiem presji dworów burbońskich i słabości papieżstwa. Nadmienią, że zniesienie zakonu jezuitów w państwie polskim zostało zrealizowane *ku zaskoczeniu społeczeństwa*¹³. Problematykę kasat w Rzeczypospolitej w XVIII wieku poruszył też Piotr Gach w monografii *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*. W rozdziale pt. *Ograniczenia zakonów na ziemiach polskich w okresie 1772–1807* wymienia jezuitów wśród licznie wówczas likwidowanych przez władze świeckie zakonów. Szczegółowo omawia sytuację zakonników w zaborze rosyjskim, wymienia rodzaj i liczbę domów Towarzystwa Jezusowego. Wspomina również, że władcy Prus i Rosji nie pozwolili ogłosić *brewe kasacyjnego*¹⁴. Należy zgodzić się z P. Gachem, że kasata tego i innych zako-

¹⁰ J. Sas, *W sprawie jezuitów na Białej Rusi. Z okazji książki M. Loreta Kościół katolicki a Katarzyna II*, „Przegląd Powszechny” 1911, t. CX, s. 194.

¹¹ M. Loret, *Kwestia legalności bytu oo. jezuitów na Białej Rusi*, „Kwartalnik Historyczny” 1912, t. 26; J. Sas, *W odpowiedzi p. Loretowi w kwestii jezuitów białoruskich*, „Przegląd Powszechny” 1912, t. 255. Szerzej o sporze obu autorów w: A. Demkowicz, *Stan badań...*

¹² J. Umiński, *Historia Kościoła*, Lwów, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1933, s. 332. Pozycja wznowiona w 1959 i 1960 r. w Wydawnictwie św. Krzyża w Opolu.

¹³ J. Kłoczowski, L. Müllerowa, J. Skarbek, *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków, Znak, 1986, s. 157.

¹⁴ P. P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin, Redakcja Wydawnictw KUL, 1984, s. 43–50.

nów na ziemiach Rzeczypospolitej była wypadkową wielu czynników, m.in. ideologicznych, politycznych i ekonomicznych. Podkreśla, że wystąpienia antyzakonne *przybrały na sile podczas likwidacji jezuitów w krajach rządzonych przez Burbonów w latach 1759–1767, a następnie po kasacie papieskiej Towarzystwa Jezusowego w 1773 r.*¹⁵ Natomiast Marian Banaszak w *Historii Kościoła katolickiego...*, pisząc o przyczynach kasaty zakonu, zwraca uwagę, że cały ówczesny świat katolicki włączył się do walki z jezuitami i gdy zabrakło przychylnego jezuitom papieża, ich przeciwnicy (głównie dwory burbońskie) doprowadzili do zniesienia zakonu. Nadmienia, że jezuita *na ogół podporządkowali się papieskiej decyzji*. Jedynie władcy Prus i Rosji pozostawili zakon *u siebie ze względu na szkolnictwo*¹⁶. Dla historyków Kościoła w Polsce problem zniesienia zakonu jezuitów jest jednym z wielu poruszanych na kartach rozpraw. Niemniej jednak ich osąd dotyczący przyczyn likwidacji Towarzystwa Jezusowego w zdecydowanej większości wydaje się być wyważony.

2. ZNIESIENIE ZAKONU JEZUITÓW A PROBLEMATYKA HISTORII POWSZECHNEJ XVIII WIEKU

Krótkie informacje dotyczące kasaty zakonu jezuitów znajdziemy również na kartach publikacji dotyczących dziejów powszechnych Europy XVIII wieku. Jedynym z badaczy, który zajmował się dziejami zakonu po jego zlikwidowaniu, był, wspomniany już wcześniej, M. Loreta, który na łamach „Biblioteki Warszawskiej” w 1909 r. opublikował tekst dotyczący sytuacji jezuitów w zaborze pruskim, zatytułowany *Kasata zakonu oo. jezuitów w pierwszym zaborze pruskim*. Autor przedstawia powody, dla których król Fryderyk II zdecydował się pozostawić jezuitów w granicach podległych mu ziem. Sporne wydaje się tylko kilka kwestii poruszanych przez Loreta, a dotyczących m.in., zdaniem autora bezprawnego, wyświęcania młodych jezuitów czy wspomniany już problem pozostawienia jezuitów białoruskich. Kwestia ta pozostała nierozstrzygnięta. W 1932 r. historyk Jan Dąbrowski stwierdził, iż kasata Towarzystwa Jezusowego była bezpośrednio związana z *dążeniami oświeconego absolutyzmu do ograniczenia wpływów Kościoła, a także i do oddania wychowania młodzieży [...] państwowym szkołom świeckim*¹⁷. W podobnym tonie wypowiadają się inni autorzy tego okresu.

W latach 50. XX wieku w *Historii powszechnej nowożytnej (1640–1789)*¹⁸ o kasacie wspomina Kazimierz Piwarski. Kilkanaście lat później Adam Kersten

¹⁵ Tamże, s. 205.

¹⁶ M. Banaszak, *Historia Kościoła Katolickiego. 3: Czasy nowożytne, [2]: 1758–1914*, Warszawa, ATK, 1991, s. 8–10.

¹⁷ J. Dąbrowski, *Historja powszechna, t. 3, Czasy nowożytne z 310 ilustracjami w tekście*, Lwów, Nakład i własność K. S. Jakubowskiego, 1932, s. 260.

¹⁸ K. Piwarski, *Historia powszechna nowożytna (1640–1789)*, Warszawa, PZWS, 1958, s. 117–119.

w rozdziale poświęconym reformom ustrojowym państwa pisze, iż ogłoszona kasata zakonu jezuitów pomogła w powołaniu do życia nowego organu państwowego – Komisji Edukacji Narodowej. To właśnie ta instytucja miała od tej pory zajmować się sprawami oświaty w Rzeczypospolitej¹⁹. Zdecydowanie więcej informacji dotyczących zarówno przyczyn, przebiegu, jak i skutków kasaty w całej Europie zamieścił w dziele pt. *Historia powszechna wiek XVIII* Emanuel Rostworowski²⁰. Według niego przyczyn zniesienia zakonu było wiele. Można do nich zaliczyć m.in.:

- wpływy polityczne jezuitów na dworach (spowiednicy), twierdzono, że zbyt szafowali kościelnymi beneficjami;
- przekonanie społeczne, że budują ponadpaństwowe imperium;
- rząd dusz sprawowany przy pomocy szkolnictwa i konfesjonatów;
- pomawianie jezuitów o sankcjonowanie politycznego morderstwa (królobójstwo) według zasady „cel uświęca środki”;
- czarna legenda o „jezuickiej perfidii” w krajach protestanckich oraz niechęć innych zakonów nauczających i kleru świeckiego²¹.

Podobnych przyczyn kasaty dopatruje się Robert Danieluk. Wspomniany badacz w artykule pt. *Kasata Towarzystwa Jezusowego: przyczyny i historiografia*²² przyjmuje rok 1750 jako początek *procesu, który doprowadził do kasaty*²³. R. Danieluk zgadza się z historykami, że wpływ na decyzję o rozwiązaniu zakonu miały następujące czynniki:

- *antyjezuickie nastroje części środowisk katolickich, spowodowane m.in. różnicą zdań i sporami ze zwolennikami innych szkół teologicznych (np. kontrowersja de auxiliis bądź problem tzw. rytów chińskich);*
 - *tradycyjnie wrocie zakonowi środowisko jansenistów, dopatrujące się u jezuitów zbyt liberalnego podejścia do wielu kwestii dotyczących wiary i moralności chrześcijańskiej;*
 - *niemożliwe do pogodzenia z jezuicką wiernością papieżowi tendencje gallickańskie we Francji;*
 - *nowy klimat intelektualny, który przyniosło ze sobą oświecenie, a który zaowocował nie tylko rewizją dotychczasowych relacji państwo – Kościół, ale również generalną kontestacją religii*²⁴.
- Dla badaczy zainteresowanych studium omawianego zniesienia istotne może być stwierdzenie autora, że problematyka kasaty pod wieloma względami jest zadaniem niełatwym, np. sami jezuiti pod-

¹⁹ A. Kersten, *Historia powszechna 1648–1789, cz. I, Zmierzch feudalizmu*, Warszawa, PZWS, 1971, s. 494.

²⁰ E. Rostworowski, *Historia powszechna wiek XVIII*, Warszawa, PWN, 1994, s. 469–472. Pierwsze wydanie – 1977 r.

²¹ Tamże, s. 469.

²² R. Danieluk, *Kasata Towarzystwa Jezusowego: przyczyny i historiografia*, „Studia Bobolanum” 2015, nr 1.

²³ Tamże, s. 7.

²⁴ Tamże, s. 15.

jęli wprowadzić kilka prób, ale nigdy nie powstała kompletna monografia tego zagadnienia²⁵.

W 1991 r. na łamach „Studiów Historycznych” ukazał się artykuł Andrzeja Siwka pt. *Spory o jezuitów w polskiej historiografii 1795–1918*. Wprawdzie autor nie pisze o samej kasacie, jej przyczynach czy przebiegu, jednak warto przywołać jego pracę, ponieważ dokonując analizy literatury przedmiotu, jednoznacznie wskazuje, że negatywny stosunek polskich badaczy do jezuitów ma swoje źródło w pracach Kołłątaja i opracowaniach dziewiętnastowiecznych badaczy nieprzychylnych jezuitom²⁶. Zdaniem A. Siwka *negatywny sąd o jezuitach sformułowany na podstawie intuicji i przekonań autorów był tworzony z punktu widzenia upadku kraju. Gdy rozwój nauki ukazał wieloaspektowość i złożoność procesów dziejowych, zmieniła się ocena zakonu, a raczej zaniechano ocen, które zawsze niosą zaangażowanie subiektywne i ahistoryczność. Jednak dziewiętnastowieczna historiografia była na tyle sugestywna, iż w dziejach kultury jezuitów pozostali symbolem złego szkolnictwa i intryg politycznych*²⁷. Z tym stwierdzeniem autora należy się zgodzić. Ten sugestywny wpływ dziewiętnastowiecznych rozpraw widoczny jest w większości prac poświęconych dziejom Komisji Edukacji Narodowej powstałych z okazji 150. i 200. rocznicy powołania tej instytucji oświatowej.

Polscy historycy najczęściej publikują wyniki swoich badań dotyczących kasaty zakonu wybranych placówek. Można tu wymienić artykuły: Józefa Modrzewskiego, *Kasata jezuitów poznańskich*²⁸; Radosława Lolo, *Kasata kolegium jezuitów w Pułtusku a losy tutejszej szkoły (1773–1782)*²⁹. Wprawdzie nie są to syntezy dziejów zakonu, niemniej jednak te „małe historie” stanowią część historii całego zakonu w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i ukazują sytuację i losy zakonników oraz ich dóbr po kasacie. Niełatwego zadania związane z nakreśleniem działalności jezuitów w Polsce do czasu ogłoszenia kasaty podjął się Andrzej Paweł Bieś. Wymienione wydarzenia przybliży w publikacji pt. *Periodyzacja obecności Towarzystwa Jezusowego na ziemiach polskich. Struktury organizacyjne oraz edukacyjno-oświatowe i pastoralne formy aktywności. Cz. 1.* w podrozdziale zatytułowanym *Pierwszy rozbiór (1772) i kasata*

²⁵ Tamże, s. 17–19.

²⁶ Autor wymienia prace m.in.: Jerzego Samuela Bandtkiego, *Dzieje królestwa Polskiego*, t. 2 (Wrocław, u W. B. Korna, 1820); Feliksa Bentkowskiego, *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych* (Warszawa–Wilno, Zawadzki, 1814) i Józefa Łukaszewicza, *Historia szkół w Koronie i w Wielkiem Księstwie Litewskiem od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, t. 1 (Poznań, J. K. Żupański, 1849).

²⁷ A. Siwek, *Spory o jezuitów w polskiej historiografii 1795–1918*, „Studia Historyczne” 1991, nr 4, s. 568.

²⁸ J. Modrzewski, *Kasata jezuitów poznańskich*, w: *Nasi dawni jezuiti*, „Kronika Miasta Poznania” 1997, nr 4.

²⁹ R. Lolo, *Kasata kolegium jezuitów w Pułtusku a losy tutejszej szkoły (1773–1782)*, w: *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie. T. 1, Geneza: kasaty na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego*, red. M. Derwich, Wrocław, Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii. Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego, 2014.

*zakonu (1773)*³⁰. Zdaniem A. P. Bieś *Kasata przyniosła dewastację i dezorganizację wielu pomocy szkolnych i środków dydaktycznych – bibliotek, gabinetów fizycznych i przyrodniczych*³¹. Natomiast w artykule *Reaktywacja. Jezuiti między ciągłością a zmianą po 1814 roku* autor uczynił kasatę punktem odniesienia do ukazania działalności zakonu po jego reaktywacji w 1814 r.³² Należy zaznaczyć, iż prace powstałe w ostatnim dziesięcioleciu XX wieku i w początkach wieku XXI nacechowane są większym obiektywizmem oraz świadczą o większej rzetelnością badawczej współczesnych historyków.

3. KOMISJA EDUKACJI NARODOWEJ I EKSJEZUICI W POLSKIEJ HISTORIOGRAFII

Do Polski jezuiti zostali sprowadzeni przez kardynała Hozjusza w 1564 r. Jednak już po kilkudziesięciu latach działalności szkoły w Rzeczypospolitej przez nich prowadzone podupadły. Ich reformę zakonnicy podjęli już w pierwszej połowie XVIII wieku. Zmiany postępowały szybko i zgodnie z przyjętym planem, jednak kasata przerwała ten proces, choć nie zakończyła ich pracy nad naprawą stanu szkolnictwa w Polsce. Można zgodzić się z badaczami, że kasata zakonu na długie lata przerwała rozwój szkolnictwa jezuickiego w Europie i na innych kontynentach³³. Należy przypomnieć, że tuż przed kasatą zakon miał w Polsce ponad 60 szkół³⁴, a zniesienie Towarzystwa Jezusowego przyczyniło się do powołania pierwszego w Rzeczypospolitej „ministerstwa edukacji”, w prace którego zaangażowało się wielu zakonników. Jednakże historyk Władysław Smoleński uważał, że po kasacie członkowie Towarzystwa Jezusowego nie włączyli się w reformę szkolnictwa zaproponowaną przez Komisję Edukacji Narodowej. W publikacjach poruszających tematykę KEN dowodził, że jezuiti wręcz sabotowali prace Komisji³⁵. Współczesne badania pokazują, iż Smoleński mylił się w swojej ocenie zaangażowania jezuitów w dzieło KEN.

³⁰ A. P. Bieś, *Periodyzacja obecności Towarzystwa Jezusowego na ziemiach polskich. Struktury organizacyjne oraz edukacyjno-oświatowe i pastoralne formy aktywności. Cz. 1*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2014, t. 17, s. 74–78.

³¹ Tamże, s. 76.

³² A. P. Bieś, *Reaktywacja. Jezuiti między ciągłością a zmianą po 1814 roku*, „Studia Bobolanum” 2015, nr 1, s. 41–62.

³³ S. Litak, *Historia wychowania. T. 1. Do Wielkiej Rewolucji Francuskiej*, Kraków, WAM, 2004, s. 135. Od powstania pierwszej szkoły w Messynie w 1548 r. zakon posiadał na całym świecie (tuż przed kasatą) 1538 kolegiów, a *niektóre z nich miały nawet do 3000 uczniów*. Swoje szkoły jezuiti zachowali jedynie na Białorusi i tam kontynuowali swoje dzieło. Z czasem również w Imperium Rosyjskim decyzją cara jezuiti prowadzili nowe szkoły, np. od 1806 r. w Petersburgu.

³⁴ Stanisław Bednarski w publikacji pt. *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce* (Kraków, WAM, 1933) podaje, że w roku kasaty jezuiti posiadali 66 kolegiów, a liczba uczniów – jak przypuszcza – przekroczyła 16 000.

³⁵ W. Smoleński, *Żywioły zachowawcze i Komisja Edukacyjna*, w: tegoż, *Pisma historyczne*, t. 2, Kraków, G. Gebethner i sp., 1901.

W okresie Drugiej Rzeczypospolitej w publikacjach dotyczących KEN i w podręcznikach historii wychowania o kasacie wspominają: Franciszek Majchrowicz, *Wielka reforma szkolna ks. Stanisława Konarskiego i Komisji Edukacji Narodowej* (Lwów–Warszawa, Książnica Polska, 1923³⁶) oraz Stanisław Kot, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794 i Historia wychowania*. W tej ostatniej pozycji autor następująco przedstawił sposób powołania Komisji: *Zmusił ją [delegację sejmową] dopiero do tego fakt nagły, nieprzewidziany; zniesienie zakonu jezuitskiego przez papieża Klemensa XIV. Słynne breve papieskie [...] wywołało w Warszawie zamieszanie: biskupi parli do uległości papieżowi i skasowania zakonu, szlachta uwielbiająca jezuitów chciała wbrew Rzymowi zakon utrzymać, wreszcie przywódcy delegacji, skuszeni nadzieją obłowienia się dobrami jezuitskimi, zdecydowali wykonanie woli Rzymu. Ale naciskowi Króla [...] oraz zabiegom garstki światlejszych umysłów udało się narzucić zdanie, że majątki skasowanego zakonu tylko na cele szkolnictwa powinny być obrócone i dla urzędzenia nowej organizacji szkolnej winien być powołany odpowiedni urząd³⁷*. Najwięcej publikacji dotyczących Komisji powstało przy okazji kolejnych rocznic i także w tym okresie, w związku ze 150 rocznicą powołania KEN odnotowano liczne publikacje, jednak w większości z nich nie ma bezpośrednich odniesień do kasaty zakonu. Warto odnotowania jest rozprawa doktorska jezuita Stanisława Bednarskiego *Upadek i odrodzenie szkół jezuitskich w Polsce*, Kraków 1933. Wprawdzie autor koncentruje się na ukazaniu roli i znaczenia szkół prowadzonych przez jezuitów dla rozwoju polskiej oświaty, ale wyraźnie zaznacza, że po kasacie jezuitów w znamienitej większości byli zaangażowani w dzieło KEN³⁸.

Po drugiej wojnie światowej nakładem Polskiej Akademii Umiejętności ukazała się publikacja Łukasza Kurdybachy. Badacz opisał w niej nastroje i stosunek społeczeństwa wobec jezuitów tuż przed i zaraz po kasacie zakonu. Podstawowym źródłem była dla tego historyka wychowania korespondencja pomiędzy nuncjuszem Garampim a kurią rzymską. Kurdybacha sugeruje, że brak zdecydowanych działań ze strony nuncjusza zaprzepaścił szansę Kościoła w Polsce na przejęcie majątku po zniesionym Towarzystwie Jezusowym. Warto przypomnieć tę pozycję, ponieważ przybliży ona kontekst polityczno-społeczny, w którym doszło do kasaty zakonu, co kolei zwolennikom reform oświatowych pozwoliło na powołanie Komisji Edukacji Narodowej³⁹.

W latach sześćdziesiątych XX wieku ukazała się w Polsce publikacja Stefana Wołoszyna zatytułowana *Historia wychowania, cz. 1. Historia szkolnictwa. Dla klasy trzeciej liceum pedagogicznego*. Autor podręcznika dla przyszłych

³⁶ Pobudką bezpośrednią do rozpoczęcia reformy edukacji narodowej było zniesienie zakonu jezuitów, bullą z dnia 21-go lipca roku 1773, *Dominus ac Redemptor Noster*, s. 19–20.

³⁷ S. Kot, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, Kraków, Gebethner i Wolff, 1923, s. 12–13; tenże, *Historia wychowania*, Kraków, Gebethner i Wolff, 1924, s. 392–393.

³⁸ S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuitskich w Polsce*, Kraków, WAM, 1933, s. 465.

³⁹ Ł. Kurdybacha, *Kuria rzymska – wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773–1783*, Kraków, PAU, 1949, s. 1 i nast.

nauczycieli stwierdza, że w 1773 r. *papież Klemens XIV pod naciskiem opinii publicznej kasuje zakon jezuitów i w związku z tym następuje zamknięcie licznych kolegiów jezuitów, a Komisja Edukacji Narodowej powstała jako naturalna konsekwencja rozwoju ekonomicznego i ideologicznego Polski XVIII wieku*⁴⁰. W dwusetną rocznicę powołania KEN powstało najwięcej publikacji zajmujących się tą problematyką⁴¹. Autorzy wielu z nich wspominają jedynie, że to kasata Towarzystwa Jezusowego przyspieszyła powstanie Komisji⁴². Natomiast Irena Szybiak w książce *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wlk. Ks. Litewskim* zaznacza, iż *w chwili ogłoszenia breve papieskiego*⁴³ *zatrądzono się, aby jezuita zrozumieli, że są niezbędni do prowadzenia szkół. Również historycy jezuita przybliżyli kwestię kasaty i roli egzakonników w dziele KEN. Niewątpliwie na uwagę zasługują prace: Jana Poplatka, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Bronisława Natońskiego, *Jezuici a Komisja Edukacji Narodowej* i Ludwika Grzebień, *Jezuici i Komisja Edukacji Narodowej*. Autorzy tych publikacji, korzystając z zachowanych źródeł archiwalnych, udowadniają, że byli jezuita czynnie i z zaangażowaniem włączyli się w prace Komisji*⁴⁴. Wprawdzie można uznać, iż prace te nacechowane są subiektywnym stosunkiem autorów do macierzystego zakonu, jednak rzetelność badawcza i odwołania do zachowanych źródeł archiwalnych, np. protokołów i raportów wizytatorów KEN, zdają się temu przeczyć.

Ciekawy punkt widzenia na problem kasaty przedstawia Stanisław Salmałowicz, autor studium dotyczącego prawnych podstaw funkcjonowania KEN. Wychodzi on z założenia, podobnie jak Ambroise Jobert⁴⁵, że kasata zakonu była sprawą państwową, ponieważ to podczas obrad polskiego sejmku zdecydowano o losach polskich jezuitów i posiadanym przez nich majątku. Ten polski historyk prawa przypomina, że *prawo państwa do decydowania o przyszłości dóbr jezuitów, nie bez związku ze wspomnianą ogólną tradycją traktowania dóbr martwej ręki, było powszechnie uznawane przez opinię szlachecką zarówno konserwa-*

⁴⁰ S. Wołoszyn, *Historia wychowania, cz. I. Historia szkolnictwa. Dla klasy trzeciej liceum pedagogicznego*, Warszawa, PZWS, 1967, s. 109.

⁴¹ Zob. R. Dutkova, *Po trzecim jubileuszu. Przegląd wydawnictw z lat 1966–1974 dotyczących Komisji Edukacji Narodowej*, „Kwartalnik Historyczny” 1975, t. 82, s. 795–810.

⁴² M.in. K. Mrozowska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973, s. 6–7; B. Suchodolski, *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski*, Warszawa, Wiedza Powszechna, 1972, s. 120–121; Ł. Kurdybacha, *Komisja Edukacji Narodowej*, Warszawa, PWN, 1973, s. 43; T. Mizia, *O Komisji Edukacji*, Warszawa, PWN, 1972, s. 11; R. Dutkova, *Komisja Edukacji Narodowej: Zarys działalności, wybór materiałów źródłowych*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973, s. 14.

⁴³ I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wlk. Ks. Litewskim*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973, s. 23.

⁴⁴ J. Poplatek, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków, WAM, 1973; B. Natoński, *Jezuici a Komisja Edukacji Narodowej*, „Roczniki Humanistyczne TN KUL” 1977, z. 2; L. Grzebień, *Jezuici i Komisja Edukacji Narodowej*, „Przegląd Powszechny” 1975.

⁴⁵ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794): jej dzieło wychowania obywatelskiego*, Wrocław–Kraków–Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979, s. 10.

*tystów, jak i zwolenników oświeconych reform*⁴⁶. Twierdzi, że przekazanie dóbr jezuickich na cele KEN pomysłodawcy uzasadnili tym, iż to właśnie jezuiti prowadzili szkoły, a skoro zostali rozwiązani, to państwo powinno teraz zająć się edukacją młodzieży. Zatem państwu nie pozostało nic innego, jak powołać właściwą instytucję⁴⁷.

Niezwykle interesujące spojrzenie na problem kasaty zakonu jezuitów w Polsce przedstawił Emanuel Rostworowski w zbiorze esejów pt. *Popioły i korzenie. Szkice historyczne i rodzinne*, w których skreślił obraz szkolnictwa w Europie po wspomnianym wydarzeniu. Ten wybitny polski historyk analizuje sytuację polskiego szkolnictwa po kasacie Towarzystwa Jezusowego na tle porównawczym. Podkreśla, iż Polska na tle innych krajów europejskich najlepiej wykorzystała ten fakt w celach edukacyjnych dzięki spożytkowaniu zasobów materialnych i ludzkich zlikwidowanego zakonu. Autor docenia znaczenie i rolę Komisji Edukacji Narodowej. Jednak wyraźnie wskazuje, iż bez jezuickiego edukacyjnego zaplecza – ludzkiego i materialnego – niemożliwe byłoby zachowanie ciągłości polskiego szkolnictwa i przeprowadzenie reformy oświaty⁴⁸. Trudno się nie zgodzić z logiką wyводу i argumentacją E. Rostworowskiego.

W latach dziewięćdziesiątych XX wieku i w ostatnim dziesięcioleciu XXI wieku powstało kilka prac poświęconych działalności jezuitów na różnych polach. Autorzy tych publikacji przypominają czytelnikom o kasacie Towarzystwa i o losach jezuitów. Są one odzwierciedleniem współczesnego rozumienia miejsca i roli jezuitów w dziejach polskiego szkolnictwa. Warto wspomnieć o pracach: Jerzego Flagi, *Losy jezuitów polskich po kasacie zakonu w 1773 roku*, w: *Grzegorz Piramowicz i jego epoka*, red. K. A. Boreczka i A. A. Witusika, Kurów 2001; Agaty Demkowicz, *Kasata Towarzystwa Jezusowego w literaturze polskiego oświecenia. Materiały źródłowe*, „Prace Humanistyczne. Komisja Historycznoliteracka, Seria I. Zeszyt Naukowy” 2006, nr 32; *Poezja białoruskich jezuitów po utracie niepodległości*, Kraków 2008; Andrzeja Pawła Biesia SJ, Ewy Dybowskiej, Ludwika Grzebienia SJ, *Pedagogia jezuitów (ignacjańska) [Towarzystwa Jezusowego]*, w: *Pedagogie katolickich zgromadzeń zakonnych. Historia i współczesność*, t. 1, red. J. Kostkiewicz, Kraków, Impuls, 2012. Cenną pomocą w poszukiwaniach bibliograficznych do dziejów jezuitów jest też opracowana przez Ludwika Grzebienia *Podstawowa bibliografia do dziejów Towarzystwa Jezusowego w Polsce*, t. 1, Kraków 2009, w której znajdziemy wykaz podstawowej literatury do badań nad historią zakonu, w tym do problematyki związanej z jego kasatą.

⁴⁶ S. Salmonowicz, *Podstawy prawne funkcjonowania Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1980, nr 23, s. 47.

⁴⁷ Tamże, s. 47–48. Jak zaznacza autor: *Jest rzeczą charakterystyczną, że liczne wybory źródeł do dziejów KEN nie zawierają tekstu ustawy sejmowej powołującej KEN* (s. 48).

⁴⁸ E. Rostworowski, *Polski głos w edukacyjnym koncercie wieku oświecenia*, w: tegoż, *Popioły i korzenie. Szkice historyczne i rodzinne*, Kraków, Znak, 1985, s. 118–119.

Z okazji 240. rocznicy powstania Komisji Edukacji Narodowej wydano kilka publikacji poświęconych genezie i działalności tej instytucji, m.in.: *Komisja Edukacji Narodowej z perspektywy XXI wieku w 240. rocznicę utworzenia* pod red. Elwiry Kryńskiej i Małgorzaty Głóskowskiej-Sołdatow, Białystok 2014. W 2014 roku na łamach czasopisma „Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej” ukazały się artykuły dotyczące szeroko rozumianych dziejów KEN. Redaktorzy tomu podzielili zgromadzone opracowania na trzy główne działy tematyczne: pierwszy – *źródła i materiały*; drugi – *dokonania* i trzeci – *tradycja i spuścizna*. Już sam podział sugeruje czytelnikom, iż w tej publikacji powinny znaleźć się odniesienia również do kasaty zakonu. I tak rzeczywiście jest. Wprawdzie nie ma osobnego studium poświęconego znaczeniu kasaty w powstaniu KEN, ale autorzy wielu tekstów przywołują to wydarzenie. Należy podkreślić, że wypowiedzi dotyczące kasaty są obiektywne. I tak Katarzyna Dormus pisze: *decyzja papieża Klemensa XIV wysunęła dwa problemy domagające się natychmiastowego rozwiązania: po pierwsze zapobieżenia upadkowi szkół pojezuickich, co pozbawiłoby ogromną rzeszę młodzieży możliwości pobierania nauki, a po drugie sprawę przejścia rozległych majątków zakonu*⁴⁹ i ostatecznie powołano Komisję Edukacji Narodowej. Na problem kasaty, przez pryzmat konieczności zamknięcia szkół, zwraca uwagę Kalina Bartnicka. Ta wybitna badaczka dziejów Komisji zauważa, iż król Stanisław August szybko zrozumiał, że kasata zakonu to *szansa, aby zrealizować marzenia o utworzeniu urzędu państwowego, który obejmie władzę nad szkołami i przeprowadzi reformę polskiej edukacji*⁵⁰. Warto przywołać publikację Juliana Dybca pt. *Geneza i dzieło Komisji Edukacji Narodowej*. Wspomniany historyk zaznacza, iż bez kasaty zakonu nie powstałaby KEN. Według Dybca *wątpić jednak należy, czy wobec braku funduszy, przy konserwatyźmie szlacheckim stworzono by nowe państwowe szkolnictwo, całkowicie zreformowane, gdyby nie brewe papieskie z 21 lipca 1773, rozwiązujące zakon jezuitów. To dopiero oficjalna kasata zakonu, która dotarła, nieoczekiwana i niedowierzana, do Warszawy, postawiła przed sejmem i kołami dworskimi problem zajęcia się sprawą szkolną. Kasata zagroziła bytowi szkół, ale równocześnie dawała rządowi możliwość całkowitego rozwiązania spraw edukacji*⁵¹. To kasata, zdaniem Justyny Gulczyńskiej, stworzyła podwaliny zorganizowania narodowej szkoły polskiej⁵². Analizując współczesne opracowania dotyczące powstaniem KEN, można stwierdzić, iż współcześni badacze o ile nie doceniają wkładu jezuitów w dzieło KEN, to przynajmniej starają się przedstawić w sposób obiektywny ówczesne wydarzenia.

⁴⁹ K. Dormus, *Komisja Edukacji Narodowej – mit niedoceniony?* „Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej” 2014, t. 3, s. 28.

⁵⁰ K. Bartnicka, *Model obywatela. Idealy wychowawcze KEN w świetle założeń i praktyki*, w: *240. rocznica utworzenia Komisji Edukacji Narodowej*, red. K. Wiatr, Warszawa, Kancelaria Senatu, 2014, s. 29.

⁵¹ J. Dybiec, *Geneza i dzieło Komisji Edukacji Narodowej*, w: *240. rocznica...*, s. 21.

⁵² J. Gulczyńska, *Wydział Wielkopolski KEN w świetle dotychczasowych badań*, „Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej” 2014, t. 3, s. 55.

Problematyka kasaty Towarzystwa Jezusowego poruszana była również przy okazji podejmowania badań dotyczących nauczycieli KEN – tu warto wymienić następujących autorów: Irena Szybiak, *Nauczyciele w świetle przepisów Komisji Edukacji Narodowej*⁵³ i *Nauczyciel Komisji Edukacji Narodowej: ideał a rzeczywistość*⁵⁴, Beata Topij-Stempińska, *Jezuici i Komisja Edukacji Narodowej w polskiej historiografii XX wieku i początkach XXI wieku*⁵⁵. W najnowszych opracowaniach dotyczących udziału eksjezuitów w pracach KEN zauważalne jest dostrzeżenie i docenienie przez badaczy roli, jaką odegrali w ówczesnym reformowanym szkolnictwie. Zadania przypomnienia o faktycznym zaangażowaniu eksjezuitów w dzieło KEN podjęła się też Anna Królikowska. Autorka stwierdza, że jezuici, na prośbę króla i Komisji, włączyli się w nowe struktury edukacji państwowej, a *pracę swoją wykonywali w większości solidnie, o czym świadczą m.in. raporty z wizytacji*⁵⁶. Te pozytywne oceny są dostrzegalnym *novum* w dotychczasowym postrzeganiu kasaty zakonu i uczestnictwa byłych jezuitów w działalności Komisji. Niewątpliwie więcej światła na udział eksjezuitów w dziele KEN rzuci przygotowywany do druku słownik nauczycieli i działaczy KEN, o którym pisze Andrzej Meissner w artykule *Stan badań nad słownikiem biograficznym działaczy i nauczycieli Komisji Edukacji Narodowej*⁵⁷.

ZAKOŃCZENIE

Na przestrzeni wieków polscy badacze podejmowali trud zbadania i opracowania historii zakonu jezuitów. Podjęcie takich badań było możliwe, ponieważ sami jezuici w połowie XVIII wieku zmienili radykalnie podejście do własnej historii i powstały pierwsze opracowania dotyczące historii poszczególnych prowincji (część zaginęła, inne pozostają w rękopisach). Jednak kasata zakonu przerwała dalsze prace jezuitów nad własnymi dziejami. Jeszcze w XVIII wieku ukazały się wiersze, których autorzy omawiali polityczną stronę kasaty. Należy pamiętać, jak zauważa Ludwik Grzebień, że: *To przecież dzięki ukierunkowaniu ich [jezuitów – B. T. S.] polityki archiwalnej ku tworzeniu w przyszłości zarysu dziejów zakonu w Polsce możemy dziś bez większych przeszkód dokonywać tego dzieła*⁵⁸.

⁵³ I. Szybiak, *Nauczyciele w świetle przepisów Komisji Edukacji Narodowej*, w: *240. Rocznica...*, s. 37.

⁵⁴ I. Szybiak, *Nauczyciel Komisji Edukacji Narodowej: ideał a rzeczywistość*, „Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej” 2014, t. 3, s. 134–135.

⁵⁵ B. Topij-Stempińska, *Jezuici i Komisja Edukacji Narodowej w polskiej historiografii XX wieku i początkach XXI wieku*, „Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej” 2014, t. 3.

⁵⁶ A. Królikowska, *Nauczyciele eksjezuici w pracach i szkołach KEN*, „Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej” 2014, t. 3, s. 156.

⁵⁷ A. Meissner, *Stan badań nad słownikiem biograficznym działaczy i nauczycieli Komisji Edukacji Narodowej*, „Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej” 2014, t. 3, s. 99–105.

⁵⁸ L. Grzebień, *Czy jezuici polscy zajmowali się od XVI do XVIII wieku własną historią*, w: *Religie, edukacja, kultura. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi*, red. M. Surdacki. Lublin, TN KUL, 2002, s. 70.

Na podstawie dostępnych opracowań w sposób pośredni możemy wnioskować o stosunku społeczeństwa polskiego do jezuitów, nawet gdy od kasaty minęło już ponad 240 lat. Dokonany przegląd literatury pozwala na stwierdzenie, iż u progu i w I połowie XX wieku kasata zakonu budziła emocje, wywołując spory i dyskusje. Wyraźnie zaznaczona była linia zwolenników i przeciwników Towarzystwa Jezusowego. Natomiast w latach siedemdziesiątych dwudziestego wieku „zniesienie”/likwidacja/rozwiązanie jezuitów ukazywane jest w kontekście politycznym. Współcześni badacze podejmują próby obiektywnego ocenienia dorobku i wkładu jezuitów w edukację i kulturę w Polsce na przestrzeni dziejów, w tym znaczenia papieskiego *breve* w dziejach i działalności zakonu. Dobrze się stało, iż na nowo próbuje się ocenić wkład i zaangażowanie eksjezuitów w dzieło Komisji Edukacji Narodowej oraz na nowo zinterpretować znaczenie kasaty w powstaniu tego pierwszego polskiego „ministerstwa edukacji”. Zaznaczyć jednak należy, iż z analizy literatury przedmiotu wynika, że w polskiej historiografii XX i początkach XXI wieku w większości przypadków jedynie wspomina się – przy okazji innych wydarzeń – o wspomnianej kasacie. Należy mieć nadzieję, że w końcu powstanie publikacja ujmująca całościowo problematykę zniesienia Towarzystwa Jezusowego. Wydaje się, że pierwszy krok w tym kierunku, dotyczący obszaru Rzeczypospolitej Obojga Narodów, uczynił zespół badaczy pod kierunkiem Marka Derwicha⁵⁹.

BIBLIOGRAFIA

Banaszak M., *Historia Kościoła katolickiego. 3: Czasy nowożytny, [2]: 1758–1914*, Warszawa, ATK, 1991.

Bandtko J. S., *Dzieje Królestwa Polskiego*, t. 2, Wrocław, u W.B. Korna, 1820.

Bartnicka K., *Model obywatela. Ideaty wychowawcze KEN w świetle założeń i praktyki*, w: *240. rocznica utworzenia Komisji Edukacji Narodowej*, red. K. Wiatr, Warszawa, Kancelaria Senatu, 2014.

Bednarski S., *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków, WAM, 1933.

Bentkowski F., *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*, Warszawa–Wilno, Zawadzki, 1814.

Bieś A. P., Dybowska E., Grzebień L., *Pedagogia jezuitów (ignacjańska) [Towarzystwa Jezusowego]*, w: *Pedagogie katolickich zgromadzeń zakonnych. Historia i współczesność*, t. 1, red. J. Kostkiewicz, Kraków, Impuls, 2012.

⁵⁹ W lipcu 2013 roku odbyła się w Jarosławiu konferencja poświęcona kasacie zakonu jezuitów w I Rzeczypospolitej *Losy dziedzictwa po klasztorach jezuickich skasowanych na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz jego znaczenie dla powstania i działalności Komisji Edukacji Narodowej*. Zaprezentowane tam wyniki badań, zgodnie z zapowiedzią redaktora naukowego, powinny ukazać się w serii *Dziedzictwo Kulturowe po Skasowanych Klasztorach* pod koniec 2018 r.

Bieś A. P., *Periodyzacja obecności Towarzystwa Jezusowego na ziemiach polskich. Struktury organizacyjne oraz edukacyjno-oświatowe i pastoralne formy aktywności. Cz. I*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2014, t. 17.

Bieś A. P., *Reaktywacja. Jezuici między ciągłością a zmianą po 1814 roku*, „Studia Bobolanum” 2015, nr 1.

Chotkowski W., *Historyja polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy*, t. 1, Kraków, Gebethner i sp., 1909.

Danieluk R., *Kasata Towarzystwa Jezusowego: przyczyny i historiografia*, „Studia Bobolanum” 2015, nr 1.

Dąbrowski J., *Historja powszechna, t. 3, Czasy nowożytne z 310 ilustracjami w tekście*, Lwów, Nakład i własność K. S. Jakubowskiego, 1932.

Demkowicz A., *Kasata Towarzystwa Jezusowego w literaturze polskiego oświecenia. Materiały źródłowe*, „Prace Humanistyczne. Komisja Historycznoliteracka, Seria I. Zeszyt Naukowy” 2006, nr 32.

Demkowicz A., *Poezja białoruskich jezuitów po utracie niepodległości*, Kraków, Collegium Columbinum, 2008.

Demkowicz A., *Stan badań nad kasatą jezuitów Polsce*, „Prace Humanistyczne. Komisja Historycznoliteracka, Seria I. Zeszyt Naukowy” 2004, nr 31.

Dormus K., *Komisja Edukacji Narodowej – mit niedoceniony?* „Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej” 2014, t. 3.

Dutkova R., *Komisja Edukacji Narodowej: Zarys działalności, wybór materiałów źródłowych*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.

Dutkova R., *Po trzecim jubileuszu. Przegląd wydawnictw z lat 1966–1974 dotyczących Komisji Edukacji Narodowej*, „Kwartalnik Historyczny” 1975, t. 82.

Dybiec J., *Geneza i dzieło Komisji Edukacji Narodowej*, w: *240. rocznica utworzenia Komisji Edukacji Narodowej*, red. K. Wiatr, Warszawa, Kancelaria Senatu, 2014.

Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995, opr. L. Grzebień, Kraków, WAM, Wydawnictwo Ignatianum, 1996.

Flaga J., *Losy jezuitów polskich po kasacie zakonu w 1773 roku*, w: *Grzegorz Piramowicz i jego epoka*, red. K. A. Boreczka i A. A. Witusika, Kurów, KTR, 2001.

Gach P. P., *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin, Redakcja Wydawnictw KUL, 1984.

Grzebień L., *Czy jezuita polscy zajmowali się od XVI do XVIII wieku własną historią*, w: *Religie, edukacja, kultura. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi*, red. M. Surdacki, Lublin, TN KUL, 2002.

Grzebień L., *Jezuici i Komisja Edukacji Narodowej*, „Przegląd Powszechny” 1975.

Grzebień L., *Pedagogika ignacjańska na tle innych pedagogik zakonnych. (Refleksje nad dziejami szkolnictwa polskiego)*, w: *Pedagogika ignacjańska*.

Historia, teoria, praktyka, red. A. Królikowska, Kraków, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, WAM, 2010.

Grzebień L., *Podstawowa bibliografia do dziejów Towarzystwa Jezusowego w Polsce*, t. 1, Kraków, WAM, 2009.

Gulczyńska J., *Wydział Wielkopolski KEN w świetle dotychczasowych badań*, „Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej” 2014, t. 3.

Jobert A., *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794): jej dzieło wychowania obywatelskiego*, Wrocław–Kraków–Gdańsk, Ossolineum, 1979.

Kersten A., *Historia powszechna 1648–1789, cz. I, Zmierzch feudalizmu*, Warszawa, PZWS, 1971.

Kłoczowski J., Müllerowa L., Skarbek J., *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków, Znak, 1986.

Komisja Edukacji Narodowej z perspektywy XXI wieku w 240. rocznicę utworzenia, red. E. Kryńska i M. Głoskowska-Sołdatow, Białystok, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2014.

Kot S., *Historia wychowania*, Kraków, Gebethner i Wolff, 1924.

Kot S., *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, Kraków, Gebethner i Wolff, 1923.

Królikowska A., *Nauczyciele eksjezuici w pracach i szkołach KEN*, „Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej” 2014, t. 3.

Królikowska A., *Profesorowie jezuickich seminariów nauczycielskich w XVI–XVIII wieku*, Kraków, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, WAM, 2017.

Kurdybacha L., *Komisja Edukacji Narodowej*, Warszawa, PWN, 1973.

Kurdybacha L., *Kuria rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773–1783*, Kraków, PAU, 1949.

Litak S., *Historia wychowania. Do Wielkiej Rewolucji Francuskiej*, Kraków, WAM, 2004.

Lolo R., *Kasata kolegium jezuitów w Pułtusku a losy tutejszej szkoły (1773–1782)*, w: *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie. T. 1, Genezą: kasaty na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego*, red. M. Derwich, Wrocław, Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii. Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego, 2014.

Loret M., *Kościół katolicki, a Katarzyna II (1772–1784)*, Kraków, W. L. Anczyc, 1910.

Loret M., *Kwestia legalności bytu oo. jezuitów na Białej Rusi*, „Kwartalnik Historyczny” 1912, t. 26.

Łukaszewicz J., *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, t. 1, Poznań, J. K. Żupański, 1849.

Meissner A., *Stan badań nad słownikiem biograficznym działaczy i nauczycieli Komisji Edukacji Narodowej*, „Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej” 2014, t. 3.

- Mizia T., *O Komisji Edukacji*, Warszawa, PWN, 1972.
- Modrzewskiego J., *Kasata jezuitów poznańskich*, w: *Nasi dawni jezuici*, „Kronika Miasta Poznania” 1997, nr 4.
- Mrozowska K., *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.
- Natoński B., *Jezuici a Komisja Edukacji Narodowej*, „Roczniki Humanistyczne TN KUL” 1977, z. 2.
- Piowski K., *Historia powszechna nowożytna (1640–1789)*, Warszawa, PZWS, 1958.
- Poplatek J., *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków, WAM, 1973.
- Rostworowski E., *Historia powszechna wiek XVIII*, Warszawa, PWN, 1994.
- Rostworowski E., *Polski głos w edukacyjnym koncercie wieku oświecenia*, w: tegoż, *Popioły i korzenie. Szkice historyczne i rodzinne*, Kraków, Znak, 1985.
- Salmonowicz S., *Podstawy prawne funkcjonowania Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1980, nr 23.
- Sas J., *W odpowiedzi p. Loretowi w kwestii jezuitów białoruskich*, „Przegląd Powszechny” 1912, t. 255.
- Sas J., *W sprawie jezuitów na Białej Rusi. Z okazji książki M. Loreta Kościół katolicki, a Katarzyna II*, „Przegląd Powszechny” 1911, t. CX.
- Siwek A., *Spory o jezuitów w polskiej historiografii 1795–1918*, „Studia Historyczne” 1991, nr 4.
- Smoleński W., *Żywioły zachowawcze i Komisja Edukacyjna*, w: tegoż, *Pisma historyczne*, t. 2, Kraków, G. Gebethner i sp., 1901.
- Suchodolski B., *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski*, Warszawa, Wiedza Powszechna, 1972.
- Szybiak I., *Nauczyciel Komisji Edukacji Narodowej: ideał a rzeczywistość*, „Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej” 2014, t. 3.
- Szybiak I., *Nauczyciele w świetle przepisów Komisji Edukacji Narodowej*, w: *240. rocznica utworzenia Komisji Edukacji Narodowej*, red. K. Wiatr, Warszawa, Kancelaria Senatu, 2014.
- Szybiak I., *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wlk. Ks. Litewskim*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.
- Topij-Stempińska B., *Jezuici i Komisja Edukacji Narodowej w polskiej historiografii XX wieku i początkach XXI wieku*, „Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej” 2014, t. 3.
- Umiński J., *Historia Kościoła*, Lwów, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1933.
- Wołoszyn S., *Historia wychowania, cz. 1. Historia szkolnictwa. Dla klasy trzeciej liceum pedagogicznego*, Warszawa, PZWS, 1967.

Dissolution of the Jesuit Order in the Polish historiography of the 20th and the beginning of the 21st century

Summary

The dissolution of the Jesuit Order ceased the dynamic development of the Jesuit education in Poland. Already then, this event aroused controversy. As early as in the 18th century, in some poems, their authors were discussing the political aspects of the dissolution, and in the archives of the Jesuit Order, there are numerous source materials concerning the dissolution. Nonetheless, there is no comprehensive and thorough study of the subject. Indeed, in Poland a publication by Stanisław Załęski entitled *The History of the Abolition of the Jesuit Order in Poland and Its Preservation in White Ruthenia*, (Polish: *Historia zniesienia jezuitów w Polsce i ich zachowanie na Białej Rusi*) appeared in 1875, yet in the subsequent years, there were few scientific publications referring to the issue of the dissolution.

The subject of the dissolution usually coincided with celebrating of subsequent anniversaries of the establishment of The Commission of National Education (Polish: Komisja Edukacji Narodowej abbreviated as KEN). The authors of commemorative publications usually mentioned the fact that it was the dissolution of the Order that made the creation of KEN possible. Nevertheless, they failed to devote much more attention to the event itself. On the 200th anniversary of the establishment of The Commission of National Education, ideological approach to the Jesuit Order can be observed. Moreover, researchers from the period of The Polish People's Republic (Polish: Polska Rzeczpospolita Ludowa, abbreviated as PRL) assess the Jesuit monks' attitude to the reform as unwilling. They emphasise unfavourable attitudes towards the achievements of The Commission of National Education. In recent years, a change has been observed. Researchers attempt to remain objective while evaluating attitudes of particular monks, yet, which seems essential, they clearly emphasise that without the dissolution, the reform of the entire contemporary education would not have taken place.

An analysis of the literature concerning the subject matter indicates that in the Polish historiography of the 20th and 21st century, most of the publications merely mention the dissolution of the Jesuit Order while investigating different subjects, for instance the origin or / and achievements of The Commission of National Education.

Keywords: the dissolution of the Jesuit Order, The Commission of National Education (Polish: Komisja Edukacji Narodowej), Polish historiography, Jesuits, education reform in the 18th century.